

Стаття надійшла до редакції 07.11.2024 р.

Перевірено на плагіат 17.11.2024 р.

унікальність – 93 %

<https://doi.org/10.17721/StudLing2024.25.167-176>

УДК 811.161.2'373.45:355.48/.46(477) "15/18"

НАЗВИ КОЗАЦЬКОЇ ХОЛОДНОЇ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ В XV–XVIII СТ.

Оксана Олександрівна Суховій, o.sukhovii@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-4514-7968>

кандидат філол. наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Анастасія Андріївна Носок, nastya.nosok@gmail.com
студентка,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено особливостям уживання та походження назв козацької холодної та вогнепальної зброї XV – XVIII ст., що зафіксовані в історичних та літописних пам'ятках обраного періоду. Під час дослідження було використано описовий метод (для виділення семантичного наповнення, основних ознак та варіативності слів) та порівняльно-історичний (для встановлення паралелей між функціонуванням назв у сучасний період та в обраній історичній парадигмі). Матеріалом дослідження стали 39 лексем на позначення козацької холодної та вогнепальної зброї XV – XVIII ст. (з них 19 на позначення козацької холодної зброї та 20 на позначення вогнепальної). Для здійснення вибірки назв зброї використано літописні пам'ятки: Львівський літопис, Літопис Самовидця, Острозький літописець та «Хроніку з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича.

У статті висвітлено особливості живого мовлення обраного історичного періоду, зафіксовані на письмі, зокрема засвоєння чи незасвоєння протетичного [z], чергування кореневих [e] – [a] та граматичний діалектний варіант зміну роду. Також здійснено класифікацію лексем за рівнем дослідження етимології та за мовою походження (лише для лексем із добре дослідженим шляхом входження). Під час дослідження встановлено мотивацію синонімічних термінів та висвітлено полісемантичні особливості деяких лексем. Особливу увагу приділено подвійному функціонуванню термінів на позначення козацької зброї, зокрема як свідчення статусу власника чи атрибуту помпезності тогочасних заходів. Дослідження обраної тематичної групи є важливим для аналізу еволюції української мови та для формування гармонійного портрету національно-мовної особистості.

Ключові слова: українська мова XV – XVIII ст., назви козацької зброї, мова-донор, запозичення, терміни-синоніми.

NAMES OF COSSACK COLD STEEL WEAPONS AND FIREARMS IN UKRAINE IN THE 15TH – 18TH CENTURIES

Sukhovii Oksana O., o.sukhovii@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-4514-7968>

*Ph.D. in Philology, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv*

Nosok Anastasiia A., nastya.nosok@gmail.com
Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article is devoted to the peculiarities of the use and origin of the names of Cossack cold steel and firearms of the 15th – 18th centuries, recorded in historical and chronicle monuments of the selected period. The study used a descriptive method (to identify the semantic content, main features, and variability of words) and a comparative historical method (to establish parallels between the functioning of names in the modern period and the chosen historical paradigm). The material of the study was 39 lexemes for Cossack cold steel and firearms of the 15th – 18th centuries (19 of them for Cossack cold steel and 20 for firearms). To select the names of the weapons, we used chronicle monuments: Lviv Chronicle, Samovydet's Chronicle, Ostroh Chronicle, and F. Sofonovych's Chronicle of the Ancient Chroniclers.

The article highlights the peculiarities of the spoken language of the chosen historical period, recorded in writing, the assimilation or non-assimilation of the peculiarities of the Cossack weaponry, in particular as evidence of the owner's status or an attribute of the pomp of the events of that time. The study of the chosen thematic group is important for analyzing the evolution of the Ukrainian language and forming a harmonious portrait of a national linguistic personality.

Key words: *Ukrainian language of the 15th – 18th centuries, names of Cossack weapons, donor language, borrowings, synonyms.*

Сучасні лінгвістичні дослідження спрямовані на визначення тенденцій розвитку української мови шляхом встановлення особливостей утворення певних тематичних груп та зміни в них. Активні військові дії, що розпочалися 2022 р. на теренах України, стали причиною переосмислення та відновлення актуальності певних тем, зокрема пов'язаних із військовою справою, назвами зброї та її частин тощо. Можна провести умовну історичну паралель із добою Козаччини, коли ці лексико-тематичні групи перебували в активному розвитку через активні бойові дії й використання нових (на той час) засобів та способів ведення бою: “У цілому історичні джерела свідчать про те, що українське

козацьке військо у розвитку військової справи не відставало від інших європейських країн і було озброєне найпередовішими для свого часу зразками холодної та вогнепальної зброї” [Тоїчкін 2005, с. 313]. Нові назви зброї, які використовували на території України в XV – XIII ст., з’являлися не лише внаслідок використання власного арсеналу, але й через регулярну експропріацію майна противника.

Із XIX ст. багатство лексико-тематичних груп на позначення військової лексики регулярно ставало об’єктом дослідження лінгвістів. С. Гриценко пише про велику систему напрацювань, яка була створена мовознавцями за більш ніж пів століття. Серед дослідників у праці виділено: О. Андріянову, Л. Батюк, А. Бурячка, Г. Войтів, А. Генсьорського, В. Горобця, П. Коваліва, Г. Миронову, Л. Мурашко, Я. Рибалку, М. Рогаль, Р. Сидоренка, Ф. Ткача, Л. Туровську, Г. Халимоненка, Я. Яремка, Н. Яценко [Гриценко 2012, с. 345-346]. Осмисленню особливостей військової лексики української мови присвячено також дослідження таких мовознавців, як І. Андерсон та Т. Івасишина, С. Гриценко, І. Кухарчук, Л. Марчило, Л. Удовіченко та ін.

У козацькому війську XV – XIII ст. використовували холодну та вогнепальну зброю. Холодна зброя – це “...предмети та пристрої, спеціально виготовлені, конструктивно і функціонально призначені та реально придатні для неодноразового нанесення тяжких тілесних ушкоджень живим цілям, а також пошкоджень або руйнації іншим об’єктів неживої природи ... що справляють колючий, колючо-ріжучий, рубаючий, ударно-роздроблюючий або комбінований ефект опосередкованої чи безпосередньої дії...” [Кофанов 2013, с. 14].

Група назв холодної зброї в козацькому війську XV – XIII ст. досить різноманітна, адже до неї входять старовинні зразки зброї, зокрема *стис* та *ніж*, які перебували в арсеналі військових на території України задовго до утворення козацтва. Козаки використовували ці засоби паралельно з новішими варіантами. Прикладом цього процесу є фіксація в літописних пам’ятках застосування луків у XVII ст.: “А козаки стали і оточилися так потенжно... І так що раз то ляхов в луках штурк учинили, хотяй сами хлопц...” [ЛЛ, с. 119].

Через специфіку формування козацького війська наповнення арсеналів не завжди вистачало для рівноцінного озброєння всіх воїнів. Тому багато видів зброї, що, здавалося б, не були притаманними козакам, «запозичались» ними у противника та перебували в активному вжитку. «Історія українського війська» дає такий опис для *алебарди*: “Міських й замкових сторожів озброювали

галябардами; є це копя, получене зі сокирою з гаком” [ІУВ, с. 146]. Проте козаки також використовували цей тип зброї в битвах та облогах. Серед історичних праць, що описують обраний період, форма *алебарда* частіше вжита з протетичним [г]. Це є свідченням утворення фонетичного варіанта, а також є прикладом втрати початкового приголосного з часом (варіанти цього слова в польській мові: *alabarda, halabarda, alabart, halabarta*). Таким чином, у сучасній мові збережено форму, що відповідає оригінальній вимові [ЕСУМ, Т. 1, с. 60].

Деякі види зброї, що були запозичені у ворога, із часом стали класичними для характеристики арсеналу козаків в історичних працях. Одним із них є *ятаган*, який первісно застосовували в турецькому війську. Але Д. Яворницький пише, що “до всього описаного озброєння запорізьких козаків слід ще додати ятагани, кинджали, ножі й панцери, котрі також були у вжитку запорізьких козаків, хоча й не становили їхнього, так би мовити, національного озброєння, їх заносили з віддалених від запорізьких вольностей земель і країн” [Яворницький 1990-1991, Т. 1, с. 168].

Деякі види зброї мають кілька назв, що не є фонетичними чи словотвірними варіантами. На позначення металеві зброї з дерев’яним держаком та металевим наконечником вживали синонімічні лексеми *спис* та *ратище*. Остання назва зафіксована не лише в історичних працях, але й в пареміях українського народу: “Відоме старе козацьке прислів’я: “Козакові без ратища, як дівчині без намиста” [ІУВ, с. 261]. *Ратищем* називали як повноцінну зброю, так і її частину (держак). У слов’янських мовах ця лексема існувала лише в другому значенні: у чеській мові слово *ratiště* позначало ‘держак списа, алебарди’ [ЕСУМ, Т. 5, с. 30-31].

Існувало кілька видів *списів*:

копіє – це спис, який використовувала кіннота [Тоїчкін 2005, с. 312]. Ця назва бере початок з праслов’янської мови (**корьє* ‘спис, піка’) і згодом стала частиною інших споріднених мов [ЕСУМ, Т. 2, с. 568]. “Літопис Самовидця” фіксує слово у функції родової назви: “... а тут на копії брали, и на площади на штуки рубаючи и на копії винеси и псом кидаючи” [ЛС, с. 136]. *Копіє* ще в XVII ст. було найбільш загальним поняттям, але зараз цю роль виконує *спис*. Літописні пам’ятки фіксують написання назви з *и* та *і*: “Вправді, люд военній, с копием всідает на коня, а нікторіе и сагайдаки и стріли великіе с площиками широкими. Тилко найбільше до потреби копій заживають кожен, бо справне уміют вбити копієм...” [ЛС, с. 98];

піка – це полегшений вид списа з тонким і довгим ратищем та вузьким чи маленьким наконечником [Задунайський 2013]. Лексему запозичено з французької (*rique* ‘піка, спис’) [ЕСУМ, Т. 4, с. 401];

рогатина – це різновид списа, який мав товстий держак із широким наконечником. Первісно його роль виконував великий ніж [СУМ-11, Т. 8, с. 590]. В «Етимологічному словнику української мови» 1982 – 2012 рр. походження цієї лексеми не пояснено.

Назви *келеп* і *клевець* позначали ручну зброю, що мала форму молота, насадженого на довгий держак [СУМ-11, Т. 4, с. 139]. Першу лексему запозичено з турецької мови (*kel(e)pe* ‘жердина, розсоха’) [ЕСУМ, Т. 2, с. 421]. *Клевець* походить від праслов’янського *klъvati* ‘клювати, дзьобати’ [ЕСУМ, Т. 2, с. 467-468].

Холодна зброя іноді була свідченням статусу її власника, а не тільки засобом ураження. *Чекан* не лише позначав сокиру чи загострений молот (залежно від підходу диференціації), але й вказував на керівну посаду. “*Скоро по коронації Самуїл Зборовський чеканом Вапського ранил, з чого мусил умерти*” [ОЛ, с. 128]. Самуїл Зборовський був багатою людиною в Речі Посполитій, тому був зобов’язаний підкреслювати цей статус відповідною зброєю [Сас 2005, с. 306].

Така дуальність позначуваного є також в лексемі *булава*. Первісно це була лише неклінкова зброя, що завдавала ураження кулеподібною голівкою з шипами [УК, с. 51]. Згодом булава стала клейнодом та засвідчувала гетьманську владу. У літописних пам’ятках XV – XVIII ст. цей тип зброї вживається переважно у другому значенні, що вказує на домінантність у збереженні соціально-політичної сфери життя: “*Теди ксюнжета Домінік, булаву гетьманську маючи, і Вишневецький, і Острог... були зо всею шляхтою жолніря битного ... з Хмельницьким битися зезволили*” [ЛЛ, с. 122]; “*И там, в Переясловлю, в той раді отдавали панове послове королевські при поселстві привилей на волности и булаву, и бунчук, корогов, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоїти тую войну*” [ЛС, с. 56]. Літописні пам’ятки фіксують не лише факт здійснення влади чи отримання такого права, але й демократичні засади тогочасного суспільства. Адже обрання нового гетьмана відбувалося із залученням козаків: : “*А Сомко вехал до своего табору, юже не маючи бунчука ані булави, бо тоє запорожци видрали оному*” [ЛС, с. 90]; “*... взяли козаки гетманство и булаву у Ивана*

Выговского и брали себѣ за гетмана Юрия Хмельницкого молодого” [ХЛС, с. 235].

Вогнепальна зброя – це зброя, яка за участі сили тиску газів, що утворюється при згоранні пороху, здійснює викидання з каналу ствола кулі, ядра тощо [УК, с. 82].

Назви вогнепальної зброї козацького війська дуже різноманітні, що представлено в історичних, лексикографічних та літописних пам’ятках фонетичними й словотвірними варіантами та синонімією. *Рушниця* – це стрілецька (ручна) вогнепальна зброя. Слово походить від чеського *rušnice* ‘рушниця’, є похідним від *ruka* ‘рука’, бо ця зброя була відносно легкою і воїн міг її переносити в руках [ЕСУМ, Т. 5, с. 151]. В історичних пам’ятках існує два варіанти лексеми – *рушниця* і *ручниця*. З одного боку, це свідчить про відсутність розподібнення приголосних, але також розкриває еволюцію вогнепальної зброї. *Ручниця* була полегшеною гарматою, яку вже можна було носити в руках. Ця лексема з’явилась раніше за слово *рушниця*, яким називають власне стрілецьку вогнепальну зброю.

Розвиток вогнепального озброєння сприяв появі багатьох видів *рушниць*, зокрема:

аркебуза – це рушниця, що заряджалася з дула [СУМ-11, Т. 2, с. 31]. В історичних та літописних пам’ятках це слово може вживатись із протетичним [г]: *аркебуза* – *гаркебуза* або *гаркабуза* (у цьому варіанті засвідчене чергування голосних в корені). “В половині XVI. в. появилася у нас нова ручна зброя – *аркебузи* (італійська назва) – їх звали теж *гаркабузами*. ... Деколи називали їх *півгаківницями*” [ПУВ, с. 153]. Ще одним варіантом назви є *аркабуз*, який вказує на діалектну особливість – зміну роду. Для номінації рушниці, що заряджалася з дула, використовували синонімічні лексеми *кулеврина* та *півгаківниця*. Перша з них позначала зброю типу *аркебузи*, що була поширена у Франції XVI ст. [ВТС, с. 595]. *Півгаківниця* не мали чітко вираженого ареалу поширення, але в українську лексема прийшла з середньовісньонімецької (*hākenbüchse*), через посередництво польської мови (*hakownica*) [ЕСУМ, Т. 1, с. 454];

булдимка – це ще один вид старовинної рушниці. Історичні праці фіксують синонімічні терміни на позначення цього типу озброєння: *бульдинка* та *гульдинка* [УК, с. 52, 119]. Перший з них засвідчує м’який кореневий [л] та зміну приголосних у корені [м] на [н]. Варіант назви *гульдинка*, окрім палаталізованого [л] у корені, містить зміну протетичного [б] на [г];

фузія – це один з видів гладкоствольної рушниці з кременем [СУМ-11, Т. 10, с. 650]. Слово запозичене в українську безпосередньо з польської мови,

але його походження сягає народнолатинського **focilis* ‘з каменю викресаний вогонь’, пов’язаного з *focus* ‘вогнище’. Існує варіант цієї назви – *фузея*, що був розповсюджений у російській та білоруській мовах [ЕСУМ, Т. 6, с. 136].

Деякі терміни на позначення козацької вогнепальної зброї з часом набували нових семантичних відтінків. Причиною цього був широкий контекст вживання лексеми. Така полісемантичність характерна для слова *самопал*, що вживалось на позначення:

- 1) гнотової рушниці, що не мала замка і заряджалася з дула [СУМ-11, Т. 9, с. 41];
- 2) загальної назви ручної вогнепальної зброї з будь-яким замком;
- 3) загальної назви ручної вогнепальної зброї з кремневим колісцевим або ударним замком [УК, с. 441].

Вірогідно, словотворення відбулося способом складання основ.

Пицаль також є лексемою з кількома варіантами трактувань. Дуальність семантичного вираження полягає в тому, що слово вживали для номінації вогнепальної зброї, яка була схожа на рушницю, та старовинної артилерійської гармати [СУМ-11, Т. 6, с. 375]. *Пицаль* походить із праслов’янської мови (**pisčalb* < **piskělb*) і є прикладом називання на основі суміжності чи схожості, оскільки праслов’янська лексема могла вживатись у значенні ‘сопілка, дуда, трубка’, але згодом почала вживатись на позначення вогнепальної зброї [ЕСУМ, Т. 4, с. 382].

Багатозначність характерна для слова *гармата*, що могло вживатися для номінації:

- 1) артилерійської вогнепальної зброї, призначеної для ураження особового складу і бойової техніки противника, руйнування оборонних споруд тощо [СУМ-11, Т. 2, с. 32];
- 2) родового поняття для артилерійської зброї [там само, с. 32];
- 3) козацької артилерії, роду військ, що мав постійні форми організації та фінансування як під час війни, так і в мирний період [Грицюк 2020, с. 206].

Літописні пам’ятки найчастіше фіксують вживання лексеми в першому та другому значеннях: “*А король, видячи тоє, їж ся сами поддали, пустил їх [козаків] вишстких вольно, тільки гармату побрал і порохи, которих було барзо много*” [ЛЛ, с. 113].

У “Хроніці з літописців стародавніх” зафіксовано написання слова без початкового приголосного [г]: “... *Василеи Івановичь, з великимъ барзо воискомъ пришовши под Смоленскъ, маючи з собою арматы джял триста...*”

[ХЛС, с. 186]; “Взяли поляки пятдесять штукъ арматы и тысячу неволниковъ волоскихъ” [ХЛС, с. 216]; “... добывали през три дни всѣми силами, штурмами, арматами, гранатами, огнистыми кулями...” [ХЛС, с. 232].

“Літопис Самовидця» фіксує подвійний варіант написання слова: з початковим [г] та без нього: “Того ж року по указу его царского величества гетман же Мазепа со всіми войсками и з арматами вийшов на войска против шведов” [ЛС, с. 165]; “... послал гетман Мазепа з своїм сестренцем, полковником ніжинским Іваном Обидовским и з арматами до Великого Новгороду” [ЛС, с. 163]; “... що почувши, турки з гармат были мощно на табор козацкій, и так заночувати мусіли” [ЛС, с. 130]; “... доценту спалили и спустошили, и гармати, которіе были спіжовіе, з собою побрали...” [ЛС, с. 119].

Окрім варіантності трактувань, *гармата* мала також дуальність застосування: це була зброя (або війська, що використовували таке озброєння) або засіб для створення урочистості на важливих зустрічах: “Где сам гетман Выговській, обозній, судді, полковники со всею старшиною и козаками, при них будущими, присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били” [ЛС, с. 78].

Синонімічною лексемою на позначення артилерійської вогнепальної зброї в козацькому війську є *пушка*. Слово прийшло в українську мову з давньоверхньонімецької через польське посередництво [ЕСУМ, Т. 4, с. 645-646].

Назви козацької холодної та вогнепальної зброї XV – XVIII ст. можна об’єднати у такі три групи:

1. Терміни, походження яких є добре дослідженим: *алебарда, аркебуза, булава, гаківниця, гармата, гвинтівка, келеп, клевець, копіє, куля, лук, молоток бойовий, мушкет, ніж, пицаль, півгаківниця, піка, порох, пушка, рушниця, сокира бойова, спис, флінта, фузія, чекан, ятаган*.

2. Терміни, що мають кілька можливих варіантів етимології: *бердиш, кинджал, пернач (пірнач), пістоль, рушниця, шабля, ядро, яничарка*.

3. Терміни з невідомим чи недослідженим походженням: *булдимка, кулеврина, ратище, рогатина, самопал, фальконет*.

Назви з найбільш дослідженим шляхом входження можна розподілити за мовою походження: праслов’янська: *булава, копіє, лук, молоток бойовий, ніж, пицаль, сокира бойова*; тюркські: *чекан, келеп, ятаган*; французька: *алебарда, аркебуза, піка, спис, фузія*; німецька: *гаківниця, гвинтівка, куля, півгаківниця, пушка, флінта*; італійська: *гармата, мушкет*.

Отримані результати є свідченням багатоаспектності й багатоманіття внутрішньої та зовнішньої форми лексем військової лексики на позначення козацької холодної та вогнепальної зброї XVI–XVII ст. Тому подальше дослідження цієї тематичної групи лексики не лише актуалізуватиме історичні паралелі між минулим та сучасним України, але й формуватиме парадигму інтелектуальної еволюції української мови.

Література:

1. ВТС – Бусел, В. Т. (Ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (Київ; Ірпінь: Перун).
2. Гриценко, С. П. (2012). Тенденції розвитку лексико-семантичної групи "назви зброї та її частин" (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.). *Studia Linguistica*, (6), 345–367.
3. Грицюк, В. М., & Євсєєв, І. Г. (2020). Армата. У *Велика українська енциклопедія* (Т. 3: Апа – Аят). Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Отримано з <https://vue.gov.ua/Армата>
4. ЕСУМ – Мельничук, О. С. (Ред.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Київ: Наукова думка.
5. Задунайський, В. В. (2013). Козацьке бойове мистецтво. У *Енциклопедія сучасної України* (Т. 13, Ред. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський та М. Г. Железняк). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Отримано з <https://esu.com.ua/article-9230>
6. ІУВ – Крип'якевич, І. П. (Ред.). (1992). *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*. Львів: Світ.
7. Кофанов, А. В., Кобилянський, О. Л., & Кофанова, О. С. (2013). *Теоретичні аспекти криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею предметів (пристроїв)*. Київ: УкрДГРІ.
8. ЛЛ – Бевзо, О. А. (1970). *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*. Київ.
9. ЛС – *Літопис Самовидця*. (1971). Київ: Наукова думка.
10. ОЛ – Бевзо, О. А. (1970). *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*. Київ.
11. Савчук, Ю. К. (2003). Булава. У *Енциклопедія історії України* (Т. 1: А–В, Ред. В. А. Смолій, с. 400). Київ: Наукова думка.
12. Сас, П. М. (2005). Зборовський Самуїл. У *Енциклопедія історії України* (Т. 3: Е–Й, Ред. В. А. Смолій, с. 306). Київ: Наукова думка.
13. СУМ-11 – *Словник української мови в 11-ти томах* (1970–1980). Київ: Наукова думка. (Т. 1–2, 4–6, 8, 11).
14. Тоїчкін, Д. В. (2005). Зброя. У *Енциклопедія історії України* (Т. 3: Е–Й, Ред. В. А. Смолій, с. 311–313). Київ: Наукова думка.
15. УК – *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. (2002). Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр.

16. ХЛС – Софонович, Ф. (1992). *Хроніка з літописців стародавніх*. Київ: Наукова думка.
17. Яворницький, Д. І. (1990–1991). *Історія запорозьких козаків* (Т. 1–2). Київ: Наукова думка.

References:

1. VTS – Busel, V. T. (Red.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv; Irpin: Perun.
2. Hrytsenko, S. P. (2012). Tendentsii rozvytku leksyko-semantychnoi hrupy "nazvy zbroi ta yii chastyn" (na materialy ukrainskykh pysemnykh pamiatok XVI–XVII st.). *Studia Linguistica*, (6), 345–367.
3. Hrytsiuk, V. M., & Yevsieiev, I. H. (2020). Armata. U *Velyka ukrainska entsyklopediia* (Т. 3: Ара – Аіат). Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo». Retrieved from <https://vue.gov.ua/Армата>.
4. ESUM – Melnychuk, O. S. (Red.). (1982–2012). *Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy* (Т. 1–6). Kyiv: Naukova dumka.
5. Zadunaiskyi, V. V. (2013). Kozatske boiove mystetstvo. U *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* (Т. 13, Red. I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi & M. H. Zhelezniak). Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-9230>.
6. IUUV – Krypiakevych, I. P. (Red.). (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.)*. Lviv: Svit.
7. Kofanov, A. V., Kobylanskyi, O. L., & Kofanova, O. S. (2013). *Teoretychni aspekty kryminalistychnoho doslidzhennia kholodnoi zbroi ta konstruktyvno skhozhykh z neiu predmetiv (prystroiv)*. Kyiv: UkrDHRI.
8. LL – Bevzo, O. A. (1970). *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysets: Dzhereloznavche doslidzhennia*. Kyiv.
9. LS – *Litopys Samovydtzia*. (1971). Kyiv: Naukova dumka.
10. OL – Bevzo, O. A. (1970). *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysets: Dzhereloznavche doslidzhennia*. Kyiv.
11. Savchuk, Yu. K. (2003). Bulava. U *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Т. 1: А–V, Red. V. A. Smolii, p. 400). Kyiv: Naukova dumka.
12. Sas, P. M. (2005). Zborovskiy Samuil. U *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Т. 3: Е–Y, Red. V. A. Smolii, p. 306). Kyiv: Naukova dumka.
13. SUM-11 – (1970–1980). *Slovnyk ukrainskoi movy v 11-ty tomakh* (Т. 1–2, 4–6, 8, 11). Kyiv: Naukova dumka.
14. Toichkin, D. V. (2005). Zbroia. U *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Т. 3: Е–Y, Red. V. A. Smolii, pp. 311–313). Kyiv: Naukova dumka.
15. UK – (2002). *Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia*. Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier.
16. KhLS – Sofonovych, F. (1992). *Khronika z litopystsiv starodavnikh*. Kyiv: Naukova dumka.
17. Yavornytskyi, D. I. (1990–1991). *Istoriia zaporozkykh kozakiv* (Т. 1–2). Kyiv: Naukova dumka.